

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНІ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ: ІСТОРІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Раїса Шулигіна
Київ

У статті розглянуті основні ознаки комунікативної культури як психолого-педагогічного поняття. Зроблено акцент на значущості даної проблеми в процесі виховання.

Аналізуючи причини та фактори впливу різноманітних об'єктів один на одного і побудови взаємин усіма учасниками педагогічного процесу, автор вказує на шляхи реалізації умов, від яких залежить хід і результат формування комунікативної культури у процесі виховання.

Ключові слова: комунікативна культура, культура спілкування, педагогічна взаємодія, обмін інформацією, діалог, процес виховання.

Важливою складовою загальної культури людини є комунікативна культура, від сформованості якої в особистості залежить, як вона буде встановлювати контакти з іншими людьми та урешті-решт, її самореалізація й майбутнє. Порушена проблема є однією зі значущих на даному етапі розвитку системи освіти в Україні. Від рівня сформованості комунікативної культури в громадян України залежить також, чи стануть взаєморозуміння, діалог, толерантність, консенсус і злагода характерною ознакою українського суспільства. Усе це свідчить про надзвичайну актуальність і важливість досліджень проблеми формування комунікативної культури особистості й необхідність пошуку шляхів її розв'язання. Виховання сьогодні може і повинне бути зрозумілим не як односпрямована передача досвіду від старшого покоління до молодшого, а як взаємодія, співробітництво усіх поколінь у сфері їхнього спільного буття. Саме в такій взаємодії формується загальна культура людини, культура спілкування, комунікативна культура особистості.

З дитячих років і до літнього віку людина – індивідуально-неповторний суб'єкт і водночас об'єкт виховання. У широкому розумінні виховання, згідно з тезою А. Добровича (1978), – це і є спілкування, бо здійснюється у формі міжособистісної взаємодії і своїм змістом має набуття людиною через комунікативний контакт з іншими людьми певних якостей і вмінь [3]. Відтак головне у процесі виховання, як і спілкування, – чинник взаємодії комунікантів, що веде до розвитку особистості: становлення особистісного сенсу життя, народження знання про моральні норми відносин з людьми, засвоєння зразків поведінки, оволодіння соціально виробленими способами діяльності і спілкування, його культурою, без якої неможлива повноцінна життєдіяльність людини у соціумі. Тому вирішення проблеми формування комунікативної культури має бути одним з основних завдань у системі сучасної освіти.

Теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної джерельної бази показав, що багатоплановість форм міжлюдських зв'язків знайшли своє відображення у творах таких відомих класиків соціальної філософії як: К.-О. Аппеля, М. Бердяєва, О. Больнова, М. Бубера, М. Вебера, Ю. Габермаса, Г.-В. Гегеля, Т. Гоббса, Е. Дюркгейма, Дж. Локка, К. Маркса, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, К. Ясперса.

Вагомий внесок в обґрунтування існуючої проблеми зробили провідні психологи Б. Ананьєв, Л. Божович, І. Василенко, Л. Виготський, О. Добрович, О. Дусавицький, О. Петровський, Л. Рубінштейн, які досліджували культуру міжособистісних стосунків і засоби гуманізації навчального спілкування.

Педагогічні думки про досягнення успішної педагогічної взаємодії, сутність комунікативної культури та умови її формування у виховному процесі також висловлювали відомі українські педагоги Х. Алчевська, Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Духнович, М. Корф, Т. Лубенець, А. Макаренко, М. Пирогов, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Я. Чепіга та інші, твердження яких базувалися на переконанні, що цей процес можливий тільки за умов вивчення кожної окремої особистості [1]. Вони критикували застарілі методи навчання і виховання, розробляли власні методичні системи та підручники з урахуванням особистісних якостей всіх учасників педагогічного процесу.

Ідеї гуманної взаємодії вчителя з учнями, заснованих на основних принципах педагогіки співробітництва, у вітчизняній науці відстоювали і проводили у своїй практиці П. Блонський, Н. Новіков, А. Радищев, Л. Толстой, В. Сухомлинський, С. Шацький та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікації, у яких започатковано розв'язання проблеми культури спілкування, комунікативної культури особистості, формування духовних цінностей висвітлюються у працях І. Беха, В. Болгаріної, І. Зязюна, А. Струманського, О. Ярмоленко, а також багатьох сучасних педагогів-новаторів.

Дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних філософів, педагогів, психологів доводять, що комунікативна культура особистості – невід'ємна сутнісна частина цілісного педагогічного процесу [7, 39-48].

В. А. Кан-Калік у цілісному процесі педагогічного спілкування виділяє дидактичний і комунікативний аспекти, де останній у контексті проблем виховання культури комунікативних відносин людини пронизує всю педагогічну діяльність, тому що жодна з функцій педагога, жоден з видів його діяльності, не може здійснюватися поза педагогічним спілкуванням, поза професійним мовним поведінням [5, 27].

Сучасні вітчизняні дослідники підкреслюють: «Для вчителя низький рівень комунікативності руйнує середовище професійної діяльності, створює бар'єри, що перешкоджають взаємодії зі школярами» [9]. Для успішного професійно-педагогічного спілкування педагогу необхідно активно працювати над собою, збільшувати й ускладнювати свій особистий досвід спілкування з тими, хто навчається. Діяльність педагога вимагає високого рівня фізичної, психічної і соціальної культури, а також високого рівня комунікативної культури у результаті чого необхідно, насамперед, удосконалювати себе.

Проте, до сучасного моменту, проблема комунікативної культури як засобу успішної взаємодії у виховному процесі при всієї значимості результатів передового педагогічного досвіду і досліджень є недостатньо вивченою. Пояснюється це тим, що до теперішнього часу не вичерпано багато питань, пов'язаних з підготовкою особистості до педагогічно доцільної взаємодії. У цьому змісті можна погодитись з Д. Фельдштейном, який писав, що «проблема взаємодії (не просто взаємин, а саме взаємодії) ... фактично дотепер не тільки не пророблена, але навіть чітко не поставлена...» [11, 6]. Взаємодія входить у поняття взаємостосунків, комунікативних відносин, що укладаються і формуються протягом усього життя і діяльності людини, безпосередньо впливає на внутрішні (суб'єктивні) умови розвитку активності особистості, на формування її властивостей, поведінку і дії як свідомого суб'єкта діяльності і активного діяча як педагогічного, так й соціального процесу.

Низка сучасних авторів (В. Якунін, І. Риданова) вважають, що поняття «спілкування» можна описувати в тих же ознаках, що і поняття «комунікація», і навіть розглядають їх як еквівалентні чи як синоніми. На думку В. Якуніна, «у широкому змісті слова терміном «комунікація» позначають будь-який зв'язок між людьми, всі існуючі способи соціальних зв'язків і взаємозв'язків. При такому визначенні поняття «комунікація» стає більш загальним стосовно спілкуванню, якщо останнім позначати лише безпосередні форми взаємодії між людьми» [12, 163].

Інші дослідники (С. Самигін, Л. Столяренко), погоджуючись зі співвідношенням термінів «спілкування» і «комунікація» як, відповідно, більш вузького і більш широкого за обсягом понять, не зводять спілкування до безпосередніх форм взаємодії між людьми. Вони називають актами спілкування перегляд телепрограм, читання книг, сприйняття творів мистецтва тощо. Тому визначають спілкування як «обмін інформацією між людьми не тільки в безпосередньому контакті», а комунікацію як «взаємодія двох систем, від однієї до іншої передається сигнал, що несе інформацію» [7, 314].

У «Психолого-педагогічному словнику» висловлюється думка, що основою культури комунікативного спілкування є «гуманне відношення людини до людини» [7, 222]. Зміст культури комунікативного спілкування полягає у тому, що дотримання певних моральних норм свідчить про повагу до людей, традицій, історії. Неодмінний атрибут комунікативної культури особистості – уміння зрозуміти почуття і настрої оточуючих людей, поставити себе на їхнє місце, представити можливі наслідки для них своїх вчинків.

Таким чином, у широкому понятті «спілкування» виділяють більш вузьке поняття – «комунікативне спілкування», яке у філософському і психолого-педагогічному аспектах розглядається як спосіб буття людини, що полягає у пізнанні інших суб'єктів.

Із загальнонаукової точки зору А. Брудного, О. Бодальова, Л. Буєвої, В. Григор'єва, М. Когана, Ю. Кедрова, Я. Коломенського, Н. Кузьміна, О. Леонтєва, О. Леонтєва, А. Мудрика, О. Петровського, В. Соковніна, А. Уймова, Ю. Ханіна комунікація і взаємодія як категорія є відбиток процесів впливу різноманітних об'єктів один на одного, що фіксує їхню взаємну зумовленість, зміну станів і взаємопереходи. Вони носять об'єктивний і універсальний

характер. При цьому кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного оберненого впливу протилежної сторони.

Вивчення спеціальної літератури дозволяє виявити дуже значну і показову тенденцію в осмисленні сутності взаємодії суб'єктів педагогічного процесу, що складається у русі до гуманної педагогіки. І кращим доказом цьому служить пряме звертання до думок тих, хто протягом століть творить педагогічну практику навчання і виховання особистості, як педагогіку співробітництва. Гуманний підхід до комунікативної культури у вихованні знаходив висвітлення у методах навчання, запропонованих ще Сократом, Платоном, Леонардо да Вінчі, Ф. Беконом, К. Гельвецієм, Д. Дідро, І. Кантом, Ж.-Ж. Руссо, Я. Коменським, Г. Песталоцці.

Розгляд психологічного змісту процесу спілкування і його основних характеристик свідчить про його багатогранність і складність. Відповідно, складність і багатогранність представляє і культура спілкування – референтний показник усіх суспільних інновацій. У його змістових характеристиках, механізмах, спрямованості і віддзеркалюванні інновацій чітко простежуються соціально-інтегративні та соціально-дезінтегративні функції, що виявляє комунікативну культуру особистості.

Відзначимо ще раз, що культура спілкування, комунікативна культура є однієї зі складових морального виховання людини, показником його загальної культури. Вона визначає принципи поведінки, відбиває систему цінностей, ідеали, норми. Допомогає організації спілкування по встановленню контактів, їхньому розвитку, узгодженню, налагодженню і коректуванню для вираження своєї особистості у різноманітних видах діяльності [11]. Також, культура спілкування, комунікативна культура містить у собі культуру мови, мислення, мовного поведінки (етикету), емоційну і соматичну культуру (І. Зимня, В. Соколова).

Той факт, що спілкування і комунікація мають таку характеристику, як репрезентативність, означає, що у ньому знаходять висвітлення відношення тих, що спілкуються: відношення вчителя до учня, викладача до студента; відношення учнів чи студентів до своїх вчителів і викладачів, однолітків, знайомих, друзів, родичів і т.д. Ці відносини можуть бути всілякими: доброзичливими, щирими, нещирими, теплими, холодними, близькими і т. д. У наукових дослідженнях показано, що люди легше приймають позицію тієї людини, до якої зазнають емоційно позитивне ставлення (симпатія, прихильність, дружба) і, навпаки, не приймають чи приймають важко позицію тієї людини, до якої мають емоційно негативне ставлення (ворожість, антипатія, ненависть і т. д.). Як відзначає О. Бодальов, «Найважливішою психічною складовою відносин виявляється мотиваційно-емоційний компонент, що сигналізує про валентність відносин – позитивної, негативної, суперечливої чи байдужої» [2, 122-127].

Відносини передаються не тільки вербальними засобами (змінами голосу, інтонації). У живому безпосередньому спілкуванні велику роль грають міміка, пантоміміка, погляди тощо.

Результатом спілкування, що відповідає нормам комунікативної культури, є взаєморозуміння партнерів. Воно припускає, згідно твердженням Панасюка А. Ю., п'ять умов, від яких залежить, хід і результат процесу спілкування (чи будуть люди розуміти, що їм говорять: єдність термінології, рівень інтелекту, повнота інформації, логічність її викладу, увага до того, про що говориться). На додаток до цього Панасюк А. Ю. відзначає, що розуміння часто може блокуватися, якщо людина буде використовувати неадекватну інтонацію. Так, наприклад, якщо співрозмовник буде говорити грубо, роздратовано чи агресивно, то розуміння з боку слухача буде утруднене тому, що людина, яка слухає, буде сконцентрована не на змісті висловлювання, а на емоційному відношенні до нього партнера по спілкуванню. Часто люди розуміють те, що від них потрібно, але не виконують цього. Зрозуміти – це ще не означає прийняти. Необхідне розуміння обох партнерів по спілкуванню. Необхідно також, щоб ваша позиція не суперечила будь-яким основним поглядам і позиціям по даному питанню з вашим партнером-співрозмовником. Щоб партнер прийняв вашу позицію, необхідно показати йому, що дії, які від нього очікуються, ніяк не суперечать його принципам поглядом, а будуть також сприяти задоволенню його певних потреб. Прагнути треба того, щоб інтереси особистості збігалися з інтересами інших людей, інтересами колективу, як відзначає А. Панасюк [8].

Стрижнем успіху, відповідним нормам комунікативної культури, культури спілкування є повага, що припускає розгляд партнера по взаємодії як рівного. (А. Єршов, А. Добрович). Відношення такої модальності обумовлює можливість здійснення діалогу (Л. Петровская, А. Спиваковская), взаємодії педагога з дитиною і виявляє собою ціннісне відношення (В. Горянїна) до її особистості. Повага гідності інших – невід'ємна частина власної самоповаги.

Вона базується не тільки на засвоєнні моральних правил поведінки, але і на самовихованні, прагненні перебороти в собі негативні риси і властивості, здібності контролювати власні дії і вчинки.

Відмінною рисою культури комунікативного спілкування є участь міжособистісного зворотного зв'язку, який припускає безпосередній відгук на думки, почуття, турботи і проблеми іншої людини. Зворотний зв'язок встановлює у спілкуванні як би «струм» співпереживанням, бажанням зрозуміти іншу людину, розділити труднощі, увійти в його становище і відчути його проблеми як свої власні, тобто, іншими словами, культура комунікативного спілкування містить у собі і емпатію. Саме таке пояснення спілкуванню дає В. Соковнін, який відзначає, що «комунікативний акт... відбувається як особистісне відношення і виявляється у формі суб'єктивних впливів, вираження симпатій (антипатій), почуттів претензій і т.п.» [10, 54-55].

С. Броннікова, Т. Черкашина, О. Кузьмич переконані, що одним із компонентів комунікативної культури особистості є мовленнєва культура, яка виступає показником її моральності, внутрішньої і зовнішньої краси. У ній проявляється інтелект і рівень мислення індивіда, його освіченість і вихованість, культурність і ціннісні орієнтації, краса слова і духу як ознаки духовного багатства та неповторної людської сутності.

У своєму дослідженні ми визначаємо комунікативну культуру як частину загальної культури людини, що виявляє собою динамічну систему знань про культурні норми та правила, суспільно прийнятих моделей поведінки та спілкування, цінностей ставлень, мотивів, і яка обумовлює взаємодію людини із собою, суб'єктами та об'єктами зовнішнього світу та регулюється розвитком та саморозвитком особистості.

Необхідність формування комунікативної культури особистості на сучасному етапі безпосередньо пов'язана з інтенсифікацією інформаційних комунікацій, із широким упровадженням мережі Internet, сучасними технологіями інформатизації суспільства. Сучасна молодь підлягає впливу субкультури, моди на спрощення стилю спілкування, набуває негативних звичок (паління, вживання алкоголю, наркотичних речовин), зневажливого ставлення до краси буденного мовлення, що призводить до значної засміченості мови, нарочитої брутальності, зниженню загального рівня культури, невмінню знаходити компромісних рішень при вирішенні спірних питань тощо.

Ми зробили спробу визначити комунікативні засоби досягнення згоди учасниками діалогу. У проведенні опитування брали участь випускники середніх загальноосвітніх навчальних закладів: шкіл, гімназій м. Києва та студенти Інституту розвитку дитини Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (всього 100 респондентів). Аналіз отриманих даних від учасників дискусії показав, що представники молоді генерации мають непогане уявлення про «технологію» досягнення згоди. На їхню думку, досягнення згоди – це вміння вислуховувати свого опонента, бути толерантним, лояльним, доброзичливим до співрозмовника; вміння йти на компроміс; взаєморозуміння; вміння володіти своїми емоціями, подати свою точку зору, поставити себе на місце іншої людини та будувати дискусію на спільних інтересах; додержання основних правил культури спілкування.

Аналіз відповідей респондентів дав змогу виділити характерні для них, шляхи досягнення згоди в дискусії, а саме:

- приблизно 34 % опитаних вважають компроміс засобом досягнення згоди;
- 26 % респондентів наполягають на тому, що потрібно не спільно шукати розв'язання проблеми, а переконувати свого опонента;
- дехто (15 %) пропонує просто поступитися;
- 21 % від загальної кількості опитаних вважають за доцільне розв'язувати розбіжності й суперечності у поглядах спільно, вислуховувати одне одного, досягати згоди;
- решта – 4 % респондентів не дала чіткої відповіді.

Отже, підсумовуючи результати опитування, можна констатувати, що опанування особистістю прийомів продуктивного спілкування, його стратегією, засобами комунікативного репертуару, що використовується в різних життєвих ситуаціях, є основою формування її комунікативної культури. На особистісному рівні необхідно формувати комунікативні установки, які забезпечують свободу спілкування.

У нашому погляді на існуючу проблему, спілкування невіддільне від людського буття, виникає завдяки і між людьми, тому спілкування ми розуміємо як передачу інформації від однієї особи до іншої, так і поведінкову сторону взаємодіючих між собою людей. А комунікацію трактуємо як будь-яку передачу чи обмін інформацією.

У більш загальному вигляді комунікативну культуру можна визначити як необхідний людині рівень сформованості досвіду міжособистісної взаємодії, щоб успішно функціонувати в суспільстві з огляду на власні здібності й соціальний статус.

Визначальним у вихованні комунікативної культури особистості має зміцнення, насамперед, моральних основ: миролюбства, правдивості, вдячності, відповідальності, поваги до людей, толерантності, доброзичливості, чуйності, почуття власної гідності та ознайомлення їх із соціальними нормами поведінки, вироблення звички дотримання цих норм тощо.

Таким чином, під комунікативною культурою спілкування ми розуміємо певну систему індивідуальних якостей особистості, яка сприяє встановленню соціальних і міжособистісних взаємозв'язків, змістом яких є розуміння і обмін інформацією, що ґрунтується на ввічливості, тактовності, гуманному ставленні до оточуючих і сприяє процесу успішної педагогічної взаємодії у виховному процесі. Основними джерелами набуття особистістю досвіду з формування комунікативної культури, на нашу думку, можуть бути: життєвий досвід, загальний культурний розвиток, спеціальні наукові методи (рольові, ігрові) тощо. Але життєвий досвід – це дуже широке поняття, яке охоплює не тільки комунікативні навички та вміння, а й адекватну орієнтацію людини у самій собі, у власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера.

З усього сказаного вище випливає, що культура комунікативного спілкування – це складне багатопланове і багатогранне утворення, що характеризує спілкування, головними компонентами якого є: культура слухання, культура мовлення (говоріння) та емоційна культура. Однак, це далеко не повний перелік аспектів, пов'язаних із даною проблемою, що потребують подальшого глибокого і ґрунтовного вивчення. Предметом подальших пошуків може виступати детальний аналіз феномену «комунікативна культура», її змістова структура в контексті формування особистості.

Література:

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калиниченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Бодалёв А. А. О взаимосвязи общения и отношения / А. А. Бодалёв // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 122-127.
3. Добрович А. Б. Общение: наука и искусство / А. Б. Добрович. – М. : Знание, 1980 – 159 с.
4. Зимняя И. А. Общая культура человека в системе требований государственного образовательного стандарта / И. А. Зимняя, Б. Н. Боденко, Т. А. Кривченко, Н. А. Морозова. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. – 67 с.
5. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: кн. для учителя / В. А. Кан-Калик. – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.
6. Леонтьев А. А. Совместная деятельность, общение, взаимодействие: к обоснованию «педагогике сотрудничества» / А. А. Леонтьев // Вестн. высш. шк., 1989. – № 11. – С. 39-48.
7. Мижериков В. А. Психолого-педагогический словарь / В. А. Мижериков. – Ростов-н / Д, 1998. – С. 222; 314.
8. Панасюк А. Ю. Управленческое общение / А. Ю. Панасюк. – М. : Экономика, 1990. – 122 с.
9. Педагогічна майстерність: підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Карамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища шк., 1997. – 349 с.
10. Соковнин В. М. О природе человеческого общения / В. М. Соковнин. – Фрунзе : Мектеп, 1973.– 234 с.
11. Фельдштейн Д. И. Психологические основы общественно-полезной деятельности подростков / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1981. – 224 с.
12. Якунин В. А. Педагогическая психология / В. А. Якунин. – СПб., 1998. – С. 163.

В статье рассмотрены основные признаки коммуникативной культуры как психолого-педагогического понятия. Сделан акцент на значимости данной проблемы в процессе воспитания.

Анализируя причины и факторы влияния разнообразных объектов друг на друга и построения взаимоотношений всеми участниками педагогического процесса, автор указывает на пути реализации условий, от которых зависит ход и результат формирования коммуникативной культуры в процессе воспитания.

Ключевые слова: коммуникативная культура, культура общения, педагогическое

взаимодействие, обмен информацией, диалог, процесс воспитания.

The article considers the main features of the communicative culture as psychological-pedagogical nation. The emphasis is made on the importance of the problem in the process of education.

The causes and the factors influencing various objects on each other have been analysed and the formation of mutual relations by all the participants of the pedagogical process have been regarded. The author shows the ways to realize the conditions forming the communicative culture in the process of education.

Key words: communicative culture, culture of communication, pedagogical influences, information exchange, dialogue, educational process.